

Исабеков И.Н., Насырова М.Т.

**БАЙЫРКЫ ТҮРК ТИЛДИК КАТМАРЫНЫН ЧАТКАЛ ӨРӨӨНҮНДӨГҮ
ТОПОНИМДЕРДЕ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Исабеков И.Н., Насырова М.Т.

**ОТРАЖЕНИЕ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО ЯЗЫКОВОГО ПЛАСТА
В ТОПОНИМИИ ЧАТКАЛЬСКОЙ ДОЛИНЫ**

I.N. Isabekov, M.T. Nasyrova

**A REFLECTION OF THE ANCIENT TURKIC LANGUAGE IN THE
TOPONYMY OF THE CHATKAL VALLEY**

УДК: 81.001.4/413

Макала Чаткал өрөөнүндөгү байыркы түрк катмарын иликтөөгө арналат.

Негизги сөздөр: *топонимдер, археолог, туруктуу, чат, алыш, түрк, байыркы.*

Статья посвящена изучению древнетюркского пласта в Чаткальской долине.

Ключевые слова: *топонимы, археолог, устойчивый, пах, тюрк, древний.*

The article is devoted to the study of places' names in the Chatkal valley.

Key words: *toponymy, archeologist, steady, smell, Turkish, ancient.*

Кыргыз – Евразиядагы эң байыркы элдердин бири.

Буга далил катары XX кылымдын белгилүү археолог-тарыхчысы А.Н. Бернштам «Кыргыздардын тарыхы биздин доорго чейинки IV миң жылдыкка тиешелүү» деген пикирин келтирүүгө болот [4, 162-б.]. Анын мындай тыянагы көптөгөн археологиялык (Афанас, Андрон, Таштык, Карасук дөбө маданияттары) иликтөөлөрдүн негизинде келгендиги илимий чөйрөгө маалым. Кыргыз элинин түпкү мекени болгон Хакасиянын (кыкыз, кыгыз) аймагында жайгашкан Таштык дөбө маданияты кыргыздарга таандык экенин С.В. Кисилев да бир нече жолу белгилеген [10, 414, 437, 459-66].

Ал эми Чаткал өрөөнү б.з.ч. II кылымда эле адам баласы тарабынан өздөштүрүлө баштагандыгы илимпоздор тарабынан тастыкталган [3, 4]. Андыктан, Чаткал аймагында эң байыркы мезгилден калк жашап келген чөлкөм деп айтууга толук негиз бар.

Ошон үчүн, Түндүк Теңир-Тоодогу Чаткал тоо кыркаларынын чектери тарыхый материалдарга бай өрөөн болуп саналат.

Мисалы, Терс топоними Чаткал кырка тоосунун түндүк капталында жайгашкан тоонун, суунун жана капчыгайдын аталышы. Бул топоним боюнча С.М. Шамшиева Памир тоо кыркасындагы жайгашкан Терс-Жаңгак деген жердин атын талдоого алып, анын «Биринчи компоненти түзүп турган терс топоформантын байыркы түрк тилинде тоонун күн тийбеген (тескей) жагын атап көрсөтүүчү аппелятив болуп саналат» - деп өз оюн жыйынтыктайт [15, с. 41-42].

Терс топоними боюнча К.К. Коңкобаев оюн төмөнкүдөй билдирген: «В кыргызском языке слово

терс самостоятельно не употребляется и в такой сокращенной форме встречается лишь в составе слова тескей – «тенева сторона», тогда как терс встречается в ряде тюркских языков» [9, 30-б.].

Биздин оюбузда, «терс» деген атоо – күн аз тийген тоонун түндүк капталында жайгашкан жер. Ошол жер конкреттүү аймактын негизги багытына же дарыянын негизги агымына карата тескери, карама-каршы орун алган географиялык түзүлүш терс деп аталат.

Ошол себептен, Чаткал өрөөнүндөгү Терс чөлкөмү, Чаткал кырка тоосунун күн аз тийген тескей тарабынан орун алгандыгы жана Чаткал дарыясына карама-каршы багытта, т.а. түштүк-батыштан түндүк-чыгышты көздөй аккандыгына байланыштуу Терс деген атка ээ болгон.

Мына ошондуктан, Чаткал топониминин курамына кирген Терс аймагы оронимдик жана гидронимдик компоненттер аркылуу семантикалык бир бүтүндүктө колдонулат.

Андыктан, терс дегенде ошол жердеги тоону, капчыгайды жана дарыяны түшүнүшүбүз керек.

Кийинки топоним Чат топоними. Бул топоним аркылуу Түндүк Теңир-Тоодо Чаткал деген географиялык аталыш пайда болгон. Чаткал Жалал-Абад облусуна караштуу райондун аты. Бул топонимге орто кылымдардан ушул мезгилге чейин көптөгөн лингвисттер өз эмгектеринде көңүл буруп, аны чечмелөөгө аракет жасап келишкен.

Биз бул топоним боюнча «Чаткал – карт тарыхтын жандуу күзгүсү» деген темада жазылган макалабызда анын пайда болуу тарыхына кеңири токтолгонбуз [7, 19-22-бб.].

Ошого карабастан, Д.Исаевдин чат топоними боюнча айткан пикирине толуктоо иретинде кайрылууну туура көрдүк. Себеби, чат топонимине Д.Исаев гана татыктуу деңгээлде түшүндүрмө берген деген ойдобуз. Анын пикири боюнча «Чат эки бутун кошулган аралыгы, ортосу. Бирок ошого окшоштуруунун негизинде бул сөздүн башка маанилери: суунун эки айрылган же эки суунун ачаланган, кошулган жерин жана эки ача болуп бөлүнүп кеткен тоонун жогорку ажыраган бөлүгүн, төр жагын билдирүүчү маанилери келип чыккан», - деп баса белгилеген [6, 30-б.].

Биз, бул пикирге толук кошулабыз. Себеби, Чаткал деген топоним чат+кол (суу) деп эки бөлүктөн туруп, чаттагы эки суунун кошулган жери деген маанини берет. Тактап айтсак, Чаткал жана Чандалаш сууларынын кошулган жери.

Бул топонимди Казакстан, Өзбекстандан тышкары, Кытайда, Россияда, Азербайжанда, Түркияда, Крымда, Жакынкы Чыгышта да учуратууга болот.

Алыш-Чаткал айыл өкмөтүнө караштуу Кайың-Суу жайлоосунун түштүк-батыш тарабында жайгашкан жердин аты.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө алыш деген сөз биринчи маанисинде «өзөндөн сугатка бөлүп алынган сууну жүргүзүү үчүн казылган арык» деп берилген [6, 74-б.].

Н.Р. Жапаровдун ою боюнча «Негизги суунун агымынын же дарыянын негизги нугунан бөлүнгөн сууну же суугат учурунда казылган арык» [5, 30-б.] - деп түшүндүрмө берсе, С.М. Шамшиева «Алыш гидрониминин аппелятиви (негизи) байыркы түрк тилинде дарыянын көлгө же суу топтолуучу жерге куйган куймасы», - деген пикирин билдирген [15, 28-б.].

Анализ көрсөткөндөй, экинчи лингвисттин пикири алыш деген сөзгө карама-каршы маанини туюндуруп турат.

Андыктан бул ойго кошулууга болбойт. Себеби, алыш ал, алуу деген сөздөрдөн куралып, бөлүп алуу деген маанини берет, куйма болсо кошулуу, кошулуп агып кетүү деген маанини түшүндүрөт. Сөзүбүз куру болбос үчүн кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө кайрылып көрөлү. Анда куйма деген сөз «суулар өзөнгө, дарыяга, көлгө ж.б. агып келип кошулуу», - деген маанини туюндурары жазылган [8, 587-б.].

Андыктан, биз сөз болуп жаткан Алыш деген топоним боюнча Н.Р. Жапаровдун пикирине толук кошулабыз. Анткени, Чаткал айыл өкмөтүндөгү Кайың-Суу жайлоосундагы Алыш Чандалаш айылына карай суу алып келүү үчүн казылган арыктын башаты. Ошол башат Алыш деп аталат.

Байыркы түрк тилдик катмарына Арт деген топоним да кирет. Бул сөз кыргыз тилинде азыркы учурда да колдонулат. М: Торугарт Кыз-Арт, Көк-Арт, Кыр-Арт ж.б.

Биздин бутага алына турган сөз – бул Кош-Арт топоними. Бул жер – Чаткал тоо кыркасынын түштүк этегиндеги Кашка-Суу жайлоосу менен Сумсар айыл өкмөтүнүн ортосунда жайгашкан ашуулардын аты. Бул топонимдин биринчи «Кош» деген компоненти «эки түгөй, эки даана, жуп» деген маанини билдирсе, экинчи «Арт» топоформанты бел, ашуу деген маанилерди билдирүүчү сөз. Андыктан, ошол жер географиялык түзүлүш жагынан катар-катар келген ашуулардан улам Кош-Арт деп аталып калган. Бул эки

ашуунун аралыгы үч чакырымды түзөт. Чоң Кош-Арт болжол менен 2500 метр, кичине Кош-Арт 2250 метр деңиз деңгээлинен бийик. Андыктан Кош-Арт тоосу аймактагы башка тоолордон бийиктиги менен айырмаланып, ошол жерде кош ашуу бар экендигин айгинелеп турат. Демек, тоонун аталышы топонимге негиз болгон алгачкы компонент катары эсептөөгө болот.

Мындан тышкары, Чаткал өрөөнүндөгү Адыр, Ак-Суу, Ак-Көл, Көк-Көл, Токой, Жар, Кызыл-Жар, Ак-Булак, Булуң ж. б. у. с. Жер-суу аттары байыркы түрк катмарына таандык.

Бирок ушул маселе боюнча акыркы жылдары пайда болгон кайчы пикирди учуратууга болот.

Ю.С. Худяков «Название кыргызов древнее на несколько столетий, чем само слово «тюрки», по имени которых получила наименование вся языковая семья», - деп кыргыз элинин (кыргыз тилинин) башка түрк элдеринен бир нече жүз жылдарга, бир нече кылымдарга улуу (байыркы) эл экенин жазган [14, 28-б.].

Андыктан, шарттуу түрдө Чаткал топонимиясынын курамындагы байыркы түрк катмары делген жер-суу аттарын жолуктуруу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Анткени Чаткал жер-суу аттарындагы байыркы түрк катмарынын баштапкы негизин түзүүчү компоненти болуп кыргыз тили саналары тарыхый чындык.

Адабияттар:

1. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. - Бишкек, 1996.
2. Бернштам А.Н. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы жана археологиясы боюнча тандалма эмгектер. - Бишкек, 2004, 162-б.
3. Жапаров Н.Р. Гидронимия Кыргызстана. Филология илимдин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациясынын авторефераты. - Б., 2006. - 3-25-бб.
4. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. - Ф., 1977. - 45-б.
5. Исабеков И.Н. Чаткал – карт тарыхтын жандуу күзгүсү. Чаткал районун 80 жылдык маарекесине арналган «Чаткал району - илимий изилдөөлөрдө» атуу Республикалык илимий-тажрыйбалык конференция. - Жалал-Абад, 2015. - 18-22-бб.
6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Редакторлор: Э.Абдулдаев, Д. Исаев. 1 том. - Ф., 1984. - 70-б. 587-б.
7. Коңкобаев К.К. Топонимия южной Киргизии. - Фрунзе, 1980. - 30,32-бб.
8. Кисилев С.В. Древняя история Южной Сибири. - М., 1951. - 414,437,459-бб.
9. Худяков Ю. Сабля Багыра. - Ленинград, 2005. – 28-б.
10. Шамшиев М.С. Лейлек топонимиясы. Филология илимдин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация. - Б., 2006. - 3, 22-бб.

Рецензент: к.филол.н., доцент Ибрагимов К.И.